

Teksty Drugie 2006, 4, s. 123-127



CENTRUM
HUMANISTYKI
CYFROWEJ

Wizerunek nieoczywisty

Anna Pochłódka

Wizerunek nieoczywisty

Seria Anthropos Wydawnictwa Uniwersytetu Jagiellońskiego, obejmująca prace z zakresu antropologii kultury, rozpoczęła się w roku 1998 książką Czesława Robotyckiego *Nie wszystko jest oczywiste*¹. Tytuł książki redaktora serii brzmi jak teza czy wytyczna dla autorów kolejnych – na razie 13 – pozycji. Zróżnicowane tematycznie i metodologicznie, przedstawiają one interesujący, choć oczywiście niekompletny przegląd stanowisk i problemów badawczych polskiej antropologii.

Numer 14 serii Anthropos to rozprawa doktorska Anny Niedźwiedź, *Obraz i postać. Znaczenia wizerunku Matki Boskiej Częstochowskiej*². Autorka ambitnie stawia sobie za cel rekonstrukcję – nieoczywistych – znaczeń narosłych wokół najbardziej w Polsce czczonego (a i chyba najobficiej reprodukowanego) obrazu. Przyjmuje przy tym podwójną perspektywę – według kryterium tematycznego wyodrębnia pięć „zagadnień-kluczy”, a następnie śledzi powstanie i rozwój każdego z nich. Pierwsze z zagadnień koncentruje się wokół pochodzenia wizerunku. Drugie i trzecie dotyczą najbardziej znanych związanych z obrazem opowieści – opowieści o ranieniu i o cudownej obronie Jasnej Góry. Czwarte śledzi ewolucję „od obrazu-palladium [Jagiellonów] do postaci Królowej Polski”, jak informuje tytuł rozdziału IV. Piąte zagadnienie ma nieco inny charakter, poniekąd syntetyzujący, ponieważ autorka podejmuje próbę zebrania „ludowej prawdy” o Matce Boskiej Częstochowskiej i opisu doświadczenia człowieka wierzącego.

Rekonstruując genezę, przeszłość i przede wszystkim sensy przedstawienia, Anna Niedźwiedź odwołuje się do ustaleń badaczy tematu. Tropi różnego rodzaju cudow-

1/ C. Robotycki *Nie wszystko jest oczywiste*, Wydawnictwo UJ, Kraków 1998.

2/ A. Niedźwiedź *Obraz i postać. Znaczenia wizerunku Matki Boskiej Częstochowskiej*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2005.

ne wizerunki od starożytności, nawiązuje do sporu ikonoklastycznego, rozwoju kultu maryjnego oraz historii wojen, w które uwikłani byli prawdopodobni posiadacze częstochowskiego obrazu. Odnosi się też do analiz stylistycznych i ikonograficznych. Na tym nie koniec. Interpretując współczesne znaczenia obrazu-postaci Matki Boskiej Częstochowskiej, korzysta z tekstów kazań, *Jasnogórskich Słubów Narodu*, wypowiedzi prymasa Stefana Wyszyńskiego, opinii teologów, sprawozdań z jasnogórskich uroczystości – i innych tekstów kultury. Dowodzi przy tym dużego odczytania i prawie wzorowej skrupulatności. Prawie, gdyż ta sumienność zawiodła bodaj dwa razy, i to w obu przypadkach w dziedzinie terminologii retorycznej (sama twarz Matki Boskiej Częstochowskiej oznaczająca cały obraz to nie synonim, tylko synekdocha *pars pro toto*, a metafora zalicza się do figur retorycznych; s. 238, 179). Ponadto zastanawia brak indeksu osobowego albo rzeczowego.

Pomimo dobrze jednak rozbudowanej i udokumentowanej analizy kontekstowej, nacisk położony jest zdecydowanie (i antropologicznie, a jakże) na wiedzę potoczną i potoczne interpretacje, których źródłem są przede wszystkim materiały z badań terenowych, przeprowadzonych w roku 2000. Ale przywołane są również druki ulotne na temat jasnogórskiego sanktuarium, materiały przeznaczone dla pielgrzymów, strony internetowe, poezja okolicznościowa, wpisy wotywnie składane na Jasnej Górze, amatorskie i profesjonalne prace plastyczne, znaczki Poczty Solidarność, wpisy do *Księgi Pamiątkowej Wystawy „Matka Boska Częstochowska w sztuce ludowej i popularnej”*^{3/}. Za każdym razem wyniki analizy historyczno-kulturowej autorka konfrontuje z tymi materiałami, sprawdzając, czy klucz „skąd się to wzięło” pasuje do pytania „co to znaczy współcześnie”. Pasuje często, ale nie zawsze. W drugim przypadku autorka interesująco przedstawia nawarstwianie się i ciągłą rekompozycję znaczeń, procesy szczególnie wyraziste i intrygujące, kiedy dotyczą obiektu tak głęboko zakorzenionego w polskiej kulturze i silnie na nią oddziałującego, jak jasnogórski wizerunek, który okazuje się „składnikiem mitycznego uniwersum Polaków” (s. 283). Nadrzędną bowiem tezą książki Anny Niedźwiedz jest powiązanie elementów religijnych i narodowych, które współtworzą znaczenia wizerunku. Matka Boska Częstochowska postrzegana jest jako szczególnie Matka-Królowa-opiekunka Polaków, która na rzecz swojego ukochanego narodu interweniuje nie tylko poprzez modlitwę w niebie, ale i całkiem wymiernie i bezpośrednio na ziemi, na przykład nie dopuszczając do zdobycia klasztoru na Jasnej Górze w czasie potopu szwedzkiego albo przyczyniając się do upadku rządów komunistycznych w roku 1989. Matka Boska Częstochowska staje się główną animatorką i gwarantką prawidłowego przebiegu polskiej historii, a Jasna Góra – „duchową stolicą narodu” (s. 215). „Narastająca przez stulecia opowieść wprowadza cudowny obraz w krąg symboliki narodowej, umieszczając go w centrum zmitologizowanej wizji dziejów narodowych” (s.60). To powiązanie wymiaru reli-

3/ Wystawa była zorganizowana w 1982 r. przez Muzeum Etnograficzne w Krakowie, następnie odbywała się we Wrocławiu i w Warszawie. Spotkała się z bardzo dużym zainteresowaniem.

gijnego z patriotycznym nazywa autorka „wielką opowieścią”. Źródła historyczne służą do ukazania, jak ukształtował się ten związek, natomiast materiały współczesne pozwalają wyinterpretować jego obecny charakter.

Głównym narzędziem opisu, które pozwala uchwycić cechy i postawić tezę, jest pojęcie „sensualistycznej nierozróżnialności”. Wywodzi się ono z myśli klasyka badań nad religijnością typu ludowego, Stefana Czarnowskiego⁴ (choć on sam mówił jeszcze o „kulturze religijnej wiejskiego ludu”). Zostało rozwinięte i dopełnione przez subtelne rozważania Joanny Tokarskiej-Bakir na temat statusu „świętych obrazów”⁵. Kategoria sensualistycznej nierozróżnialności opisuje szczególną podwójność, właściwą odbiorowi świętego wizerunku w obrębie religijności typu ludowego. W doświadczeniu człowieka oddającego cześć obrazowi kluczowe jest bowiem przeświadczenie o istotnej obecności czczonej postaci w obrazie. Tym sposobem przedmiotowi-objektowi kultu zostaje przypisana osobowość, także fizyczność. Możliwe stają się zatem nie tylko fizyczne reakcje obrazu, takie jak płacz, mruganie, zmiana wyrazu twarzy czy podatność na zranienia. Powstają warunki do przeżycia osobistego kontaktu ze świętą postacią: „badani nie mają wątpliwości, iż s p o t y k a j ą c s i ę z o b r a z e m, w rzeczywistości biorą udział w s p o t k a n i u z prawdziwą, realnie obecną postacią Matki Boskiej Częstochowskiej” (s. 236). Te doświadczenia kształtują się w m a ł e o p o w i e ś c i, wyrażające indywidualny stosunek do jasnogórskiego wizerunku.

Inspiracji Joanny Tokarskiej-Bakir Anna Niedźwiedz zawdzięcza nie tylko aparat pojęciowy, ale metodologiczne podejście do materiałów z badań terenowych. Autorka zresztą wcale tego nie ukrywa. Dążąc do rekonstrukcji żywych znaczeń, podchodzi do wypowiedzi informatorów i ankietowanych z hermeneutyczną dobrą wolą i szacunkiem. Nie podkreśla nieściśłości ani uproszczeń (jak w stwierdzeniu, że „to dzięki Kmicicowi, który się nawrócił i oddał w opiekę Maryi, klasztor ocalał” [podczas potopu szwedzkiego], s. 159), ale przedstawia sensy, jakie jej rozmówcy nadają obrazowi-postaci, próbując stworzyć model współczesnego, potocznego doświadczenia Matki Boskiej Częstochowskiej. Okazuje się ono doświadczeniem głębokim i osobistym, a spojrzenie od wewnątrz pozwala je wydobyć i przedstawić.

Zakres przeprowadzonej analizy jest jednak ograniczony. Niektóre „nieoczywistości” pozostały nieskomentowane. Pominięta została na przykład sfera „sakrobiznesu” i kiczu religijnego, o których wspomina Piotr Kowalski w książce *Popkultura i humaniści*⁶. Tymczasem, jak się zdaje, są to zagadnienia istotne również dla charakteru i jakości doświadczeń religijnych. Kowalski stawia pytanie o wpływ sposobu funkcjonowania tekstu kultury, w tym przypadku obrazu Matki

^{4/} S. Czarnowski *Kultura religijna ludu polskiego*, w: tegoż *Kultura, Wiedza i Życie*, Warszawa 1938.

^{5/} J. Tokarska-Bakir *Obraz osobliwy. Hermeneutyczna lektura źródeł etnograficznych. Wielkie opowieści*, Universitas, Kraków 2000.

^{6/} P. Kowalski *Popkultura i humaniści. Daleki od kompletności remanent spraw, poglądów i mistyfikacji*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2004.

Boskiej Częstochowskiej, na jego znaczenie. Czy Matka Boska na breloczku to ta sama Matka Boska, co na obrazie?⁷ Czy jest jednakowo obecna w peregrynującej kopii i w szablonie do samodzielnego wykonania wizerunku haftem krzyżykowym? Być może tak, ale chyba warto byłoby to prześledzić. Autorka podkreśla, że użycia wizerunku w oderwaniu od tradycyjnego narodowo-religijnego kontekstu spotykają się z gwałtownym i powszechnym sprzeciwem (np. s. 220, 245-247). Może jednak istnieją różne rodzaje kontekstu narodowo-religijnego? Ten problem nie jest w książce Anny Niedźwiedź omówiony, bo trudno chyba za wystarczający komentarz uznać krótką, dosyć zaskakującą wzmiankę o obrazie-postaci Matki Boskiej Częstochowskiej, czuwającej nad kiełbasami w sklepie mięsnym, umieszczoną w rozdziale *Podsumowanie* (s. 287). Autorka nie uwzględnia też aktualnych politycznych kontekstów użycia (na przykład przez ugrupowania ultraprawicowe) przedstawienia Matki Boskiej Częstochowskiej, choć opisuje ciekawie funkcjonowanie wizerunku w latach osiemdziesiątych, a także wspomina o zwyczaju pielgrzymowania polityków na Jasną Górę.

Oczywiście, są to przemilczenia, do których autorka ma prawo, zapowiada zresztą we *Wprowadzeniu*, że ze względu na rozległy temat „rezygnuje z poruszania niektórych problemów” (s. 7). Książka pozostawia jednak pewien niedosyt właśnie przez takie rozplanowanie pola badawczego. Część zagospodarowana została, by tak rzec, przeorana gruntownie i solidnie. Ale pozostała część leży odłogiem.

Anna POCHŁÓDKA

Abstract

Anna POCHŁÓDKA,
student, Jagiellonian University (Kraków)

A non-obvious effigy

Review of Anna Niedźwiedź's book *Obraz i postać. Znaczenia wizerunku Matki Boskiej Częstochowskiej* [The Image and the Figure. The meanings of the effigy of Our Lady of Częstochowa] (Wydawnictwo UJ [Jagiellonian University Press], Kraków 2005).

^{7/} Przykład pochodzi z dyskusji pt. *Polska religijność dzisiaj*, która odbyła się w Muzeum Etnograficznym w Krakowie 9.06.2005 przy okazji prezentacji książki *Obraz i postać*. Do dyskusji zaproszeni zostali prof. Czesław Robotycki, prof. Piotr Kowalski, o. dr P. Włodyga OSB oraz dr Anna Niedźwiedź. Za wyszukanie dokładnych informacji na temat spotkania bardzo dziękuję paniom z Archiwum Muzeum Etnograficznego w Krakowie.

Pochłódka Wizerunek nieoczywisty

The presently reviewed work is a doctoral thesis, published as volume 14 in the Jagiellonian University Press's *Anthropos* series, devoted to publications in anthropology of culture. The book's author sets an objective for herself to reconstruct events having accrued around Poland's most praised (and most frequently reproduced) piece of painting, i.e. the image of Our Lady of Częstochowa, as mentioned in the book's title. The reviewer highlights and discusses the threads being most significant for the paper's anthropological and cultural context.